

СОЦІАЛЬНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ВИМІРІ ЇХНЬОГО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Розкрито сутність соціальної компетентності, розглянуто її важливість для ефективного професійного самовизначення учнів старших класів. Доведено наявність взаємозв'язку між соціальною компетентністю та професійним самовизначенням на прикладі професій типу «людина — людина», які вимагають тісної взаємодії між людьми, уміння встановлювати і підтримувати контакти, розуміти іншого, володіння добре розвиненими комунікативними здібностями, емоційною стійкістю, умінням швидкого переключення уваги, емпатією, спостережливістю.

Ключові слова: соціальна компетентність, професійне самовизначення, старшокласники, тип особистості, тип професійного середовища.

Сучасна вітчизняна освіта спрямована на надання учневі сукупності певних наукових знань, вироблення в нього відповідних практичних умінь і навичок. Однак доволі часто поза увагою школи залишаються такі важливі питання, як навчання школярів критично мислити, самостійно ухвалювати рішення, конструктивно взаємодіяти з іншими і вирішувати конфлікти, орієнтуватися на ринку праці. Як наслідок, утруднюється їхнє професійне самовизначення як процес формування в людини ставлення до професійно-трудової сфери і способу його реалізації через узгодження внутрішньо особистісних та соціально-професійних потреб, досягнення функціональної рівноваги між індивідуальними властивостями та особливостями професійної діяльності, входження у ту чи іншу соціальну та професійну групу, вибір способу життя, сфери трудової діяльності і конкретної професії.

Особливої значущості проблема професійного самовизначення, вибору майбутньої професії набуває для дітей старшого шкільного віку, які закінчують школу і вступають у самостійне трудове життя. Саме цей вибір значною мірою визначає вектор подальшого розвитку особистості, умови і засоби реалізації нею своїх якостей і здібностей, соціальне середовище для втілення життєвих планів, сенсу, цінностей.

Водночас звернення до нинішніх реалій засвідчує, що для більшості старшокласників професійне самовизначення позначене амбівалентністю мотивів, наявністю різних, часом суперечливих, поглядів на ту чи іншу професію, під час професійного вибору пріоритет надається не тим професіям, які вони хотіли б одержати, а тим, які можна одержати за критерієм «доступності».

Це зумовлює потребу пошуку шляхів мінімізації наявних недоліків, визначення компетентностей, оволодіння якими створить

сприятливі умови для оптимізації професійного самовизначення старшокласників, допоможе їм зробити усвідомлений вибір щодо майбутньої професійної діяльності. Важливе місце з-поміж цих компетентностей належить соціальній.

Уявлення про властивості й можливості кожного вікового періоду психологи пов'язують із віковою стратифікацією, тобто системою організації взаємодії вікових прошарків (страт), що існують у суспільстві. При цьому між віком та соціальними можливостями індивіда існує певна взаємозалежність: хронологічний вік, а точніше передбачений ним рівень розвитку індивіда прямо чи опосередковано передбачає його суспільне становище, характер діяльності, діапазон соціальних ролей тощо.

Дослідники, які звертаються до вивчення особливостей старшого шкільного віку (І. Бех, М. Боришевський, С. Мусатов, М. Пірен, С. Розум, І. Трухін) визначають його як початок свідомого пошуку, визначення сенсу життя. Для більшості юнаків і дівчат, які навчаються в старших класах, характерна сформованість (тією чи іншою мірою) «ціннісного ядра», потребово-мотиваційної сфери, розвиненість емоційної соціальної рефлексії. Діти цього віку прагнуть уявити якомога повніше ланцюг причиново-наслідкових соціальних залежностей, щоб мати змогу будувати свою поведінку з абсолютним знанням справи і відповідно до юнацького (максималістичного) морального ідеалу.

У старшому шкільному віці посилюється роль середовища однокласників у становленні суб'єктивної соціальності зростаючої особистості. Міра привабливості цього середовища залежить від індивідуальних особливостей дитини, проте більшість старшокласників перебуває тією чи іншою мірою в тісному, широкому, продуктивному контакті з однолітками. Це сприяє подальшому розвитку комунікативних навичок, а досвід, набутий у процесі спілкування, відіграє важливу роль при вступі у самостійне життя. Поряд з цією основною функцією, спілкування в старшому шкільному віці виконує й низку специфічних функцій. По-перше, постає важливим каналом одержання тієї інформації, яку не повідомляють дорослі. По-друге, спілкування з однолітками сприяє виробленню навичок соціальної взаємодії. По-третє, створює передумови для переживання дитиною емоційного контакту з групою, почуття солідарності, групової належності, взаємопідтримки, що надає їй не тільки відчуття автономії від дорослих, а й почуття стійкості та емоційного комфорту. Тобто старший шкільний вік є не тільки важливим, а й сенситивним етапом формування соціальної компетентності.

Проблеми, пов'язані з розкриттям сутності професійного самовизначення, його структури, доведенням актуальності для учнів старших класів, винайденням способів оптимізації професійного вибору,

створенням умов для підвищення його ефективності, набули висвітлення в працях Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Божович, І. Вільши, Д. Закактова, І. Дубровіної, С. Істоміна, Т. Козак, О. Леонтьєва, О. Мельника, О. Моріна, Л. Музиченко, Т. Титаренко та інших дослідників.

У наукових джерелах окрема увага приділяється розгляду таких чинників оптимізації професійного самовизначення старшокласників, як: система профорієнтації, що передбачає оволодіння школярами знань, необхідних для орієнтації у світі професій, умінь об'єктивного оцінювання своїх індивідуальних особливостей (О. Безкоровайна, І. Волощук, Н. Галкіна, Н. Гончарова, Л. Кравчук, О. Мельник, О. Морін, Б. Федоришин); діагностичні методики вивчення особистості школярів з метою надання їм індивідуальної допомоги у виборі професії (О. Андрухів, М. Воронін, Ю. Забродін, В. Шадриков); профконсультація шкільної молоді, створення банку професіокарт (Є. Климов, М. Тименко, О. Мельник, О. Морін); запровадження системного підходу до профорієнтації школярів (В. Сахаров, М. Степанов); створення умов для професійного самовизначення в контексті особистісно орієнтованої освіти (Д. Коноплянський, Ю. Мельникова).

Незважаючи на таке ґрунтовне й усебічне опрацювання проблем, пов'язаних з особливостями соціального становлення старшокласників, пошуками шляхів оптимізації їхнього професійного самовизначення, поза увагою дослідників залишилося питання запровадження компетентнісного підходу в процес підтримки школярів на шляху їх прямування до вибору професії, зокрема, у контексті формування у них соціальної компетентності.

Мета статті — розкрити сутність соціальної компетентності й продемонструвати її значення для підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників.

Кожна епоха має свій педагогічний ідеал. Розкриваючи сутність цього твердження, пошлемося на слова Е. Дюркгейма, який з цього приводу писав: «учора на першому місці була хоробрість, ...сьогодні це мислення і здатність до розумової діяльності, завтра, можливо, це буде витонченість смаку, здатність до сприйняття творів мистецтва» [2, с. 35]. Висловлюючи таку думку, класик соціології мав на увазі, що кожна епоха та кожна цивілізація результатом освіти і виховання прагнуть бачити особливий тип людини, наділений тими знаннями, якостями і рисами, які відповідають певному ідеалу. Тобто, йдеться про суспільний ідеал, який у кожному столітті може бути різним. Сьогодні таким суспільним ідеалом постає освічена й компетентна людина.

Поняття «компетентність» набуло широкого визнання в сучасній науковій літературі та педагогічній практиці, активізуючи увагу дослідників до розкриття його сутності, окреслення основних різновидів компетентностей, особливостей їхнього прояву та формування.

У доповіді Міжнародної комісії з освіти для XXI століття «Освіта — прихований скарб» Ж. Делор визначив основні, глобальні компетентності, сформулювавши «чотири стовпи», на яких має базуватися освіта: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчатися жити» [6, с. 37].

Експерти програми «DeSeCo», що була започаткована у рамках Федерального статистичного департаменту Швейцарії й Національного центру освітньої статистики США і Канади, розглядають компетентність (competency) як здатність успішно задовольняти індивідуальні та соціальні потреби, діяти та виконувати поставлені завдання. Кожна з виокремлених у рамках цієї програми компетентність побудована на комбінації (поєднанні) взаємовідповідних пізнавальних ставлень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань і вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії [10].

На погляд В. Шадрікова, компетентність — це «володіння певними знаннями, навичками, життєвим досвідом, які дають змогу судити про щось, робити або вирішувати що-небудь» [9, с. 27].

У розробленій українськими фахівцями узагальненій класифікації головних компетентностей, пріоритетне місце належить соціальним компетентностям, тобто тим, що пов'язані з оточенням, життєдіяльністю суспільства, соціальною діяльністю особистості. До цих компетентностей належать: здатність до співпраці; уміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; навички взаєморозуміння; активна участь; соціальні громадянські цінності та вміння; комунікативні навички; мобільність (у різних соціальних умовах); уміння визначати особисті ролі в суспільстві тощо [8, с. 26].

У праці німецьких психологів У. Пфінгстена та Р. Хінтча соціальна компетентність тлумачиться як володіння когнітивними, емоційними та моторними способами поведінки, які в певних ситуаціях забезпечують довготривале сприятливе співвіднесення позитивних і негативних наслідків [3].

На думку Х. Шредера та М. Форверга, структура соціальної компетентності охоплює чотири властивості або риси особистості:

- комунікабельність — комунікативний потенціал особистості;
- рішучість до створення відносин — готовність до спілкування;
- впливовість — властивість, що містить здатність до навіювання (сила впливу);
- «Я-концепція» — пізнавально-емоційний образ, стрижнем якого є самоповага [3].

Як систему знань людини про соціальну дійсність та саму себе, систему складних соціальних умінь і навичок взаємодії, сценаріїв поведінки у типових соціальних ситуаціях, що дають змогу швидко й ефективно адаптуватися, ухвалювати рішення зі знанням справи,

враховуючи наявну кон'юнктуру, діяти «тут, тепер і найкращим способом», одержувати максимум можливого з обставин, що склалися визначає соціальну компетентність В. Куніцина. Соціальна компетентність, на її погляд, — це оперативне поняття, яке має часові, історичні межі, а її функції полягають у забезпеченні соціальної орієнтації, адаптації, інтеграції загально соціального та особистісного досвіду [5, с. 35].

Отже, соціальна компетентність передбачає володіння доволі широким спектром умінь, навичок, здібностей. Соціально компетентна людина здатна:

- ухвалювати рішення, прагнути до розуміння власних почуттів і вимог, долати неприємні почуття та особистісну невпевненість;
- обирати найбільш ефективні шляхи для досягнення бажаної мети;
- правильно розуміти бажання, очікування й вимоги інших людей, враховувати їхні права;
- розуміти, як з урахуванням окремих обставин і часу поводитися, беручи до уваги інтереси інших людей, власні потреби;
- усвідомлювати, що соціальна компетентність не має нічого спільного з агресивністю і передбачає повагу до прав і обов'язків інших [1, с. 45].

У контексті заявленої нами проблеми соціальна компетентність співвідноситься з володінням прийнятими в конкретній професії прийомами професійного спілкування, готовністю до співробітництва, соціальною відповідальністю за наслідки своєї праці. За цього підходу соціальна компетентність може бути інтерпретована як здатність людини застосовувати в професійній діяльності та міжособистісному спілкуванні знання щодо соціальної діяльності та самої себе, а також особистісні якості, які дають змогу швидко й адекватно адаптуватися до умов соціального середовища, що змінюється.

У зв'язку з цим варто навести слова вже згаданого вище Ж. Делора, який стверджує, що така компетентність, як «навчитися роботи» необхідна для того, щоб «набути не лише професійну кваліфікацію, а й у більш широкому сенсі компетентність, яка дає змогу долати різні численні ситуації і працювати в групі» [6, с. 37].

Цим самим визнається наявність тісного логічного взаємозв'язку між соціальною компетентністю особистості та ефективністю її професійного самовизначення, насамперед для суб'єкт-суб'єктних професій, тобто тих, які, за визначенням Є. Клімова, належать до професій типу «людина — людина».

Цей тип професій охоплює ті з них, об'єктом уваги яких є людина. Вони пов'язані з процесами навчання, виховання, обслуговування та керівництва і передбачають, з одного боку, залучення до діяль-

ності, в основу якої покладається взаємодія між людьми, що вимагає вміння встановлювати і підтримувати контакти з людьми, розуміти їх, а з іншого — кожна з них потребує спеціальної підготовки в тій чи іншій галузі виробництва, науки, техніки, мистецтва тощо.

Для кожної людини характерна більш чи менш виражена схильність, преференція щодо тих або тих видів діяльності, поява яких зумовлена домінуванням певних інтересів та індивідуальних особливостей. Згідно з класифікацією Є. Клімова, індивід, налаштований на професії типу «людина — людина», схильний до обслуговування інших, лікування, навчання, виховання, захисту прав і безпеки, управління іншими, знайомства та спілкування з іншими, характеризується наявністю вмінь уважно вислуховувати інших, добре і зрозуміло розмовляти. Крім того, він володіє добре розвинутими комунікативними здібностями, емоційною стійкістю, умінням швидкого переключення уваги, емпатією, спостережливістю, організаторськими здібностями [4].

Наведений перелік якостей і властивостей засвідчує існування тісного взаємозв'язку між соціальною компетентністю та професійним самовизначенням особистості.

Правомірність цього твердження підтверджує й типологія професій Дж. Л. Голланда, який стверджує, що вибір людиною професійного простору є проявом її особистості. Досягнення в тому чи іншому типі кар'єри безпосередньо залежать від узгодженості між характеристиками особистості та характеристиками професійного середовища. Серед шести типів особистості Дж. Л. Голланд відрізняє як окремий тип — соціальний. Люди цього типу, вважає він, орієнтовані на спілкування, на відносини з іншими людьми, вони чутливі, активні, не люблять рутинної діяльності, віддають перевагу її колективному характеру, володіють комунікативними здібностями, орієнтовані на соціальні норми, здатні зрозуміти емоційний стан іншого [7]. Цьому типу людей відповідає більшість професій, спрямованих на роботу з людьми, на організацію і реалізацію громадської діяльності.

У розроблені Дж. Л. Голландом класифікації можна простежити чітку паралель між соціальними якостями і властивостями особистості (соціальною компетентністю) та типами професійного середовища, що є найбільш прийнятними для неї. При цьому встановлюється певна закономірність між типом особистості і типом середовища. Так, для соціального типу особистості, крім суто соціального типу професійного середовища, «сприятливими» будуть артистичне (сфера мистецтва, професії, пов'язані з приверненням уваги, презентації чогось) і підприємницьке (бізнес, політика, адвокатські послуги тощо) професійні середовища. «Несприятливими» — дослідницький тип професійного середовища (науково-дослідна робота, експерти, аналітики) та конвенційний (робота із систематизації, збереження і ре-

продукування будь-якої інформації, така, що потребує посидючості і точності, — бухгалтерія, фінанси, архіви, бібліотеки тощо). «Дуже несприятливим» для соціального типу особистості названо реалістичний тип професійного середовища, тобто такого, що передбачає маніпулювання інструментами, технікою.

Отже, можна констатувати, що в загальному вимірі оволодіння соціальною компетентністю сприяє: продуктивності та конкурентноздатності на ринку праці; скороченню безробіття завдяки розвитку гнучкої (адаптивної) та кваліфікованої робочої сили; розвиткові середовища для інноваційних перетворень в умовах глобальної конкуренції.

У контексті заявленої нами проблеми позитивні моменти взаємозв'язку між соціальною компетентністю та професійним самовизначенням старшокласників полягають у тому, що:

По-перше, виховання соціальної компетентності в учнів старших класів, формування в них необхідних для ефективного функціонування в сучасному суспільстві соціальних якостей і властивостей розширює водночас межі їхнього професійного самовизначення, не тільки допомагає зорієнтувати учнів на ті типи професій, які належать до сфери «людина — людина», а й на інші, близькі до неї за своїм внутрішнім змістом, підготувати до оптимальної міжособистісної взаємодії в процесі різних видів професійної діяльності.

По-друге, оволодіння вміннями міжособистісної взаємодії, комунікації, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, емпатією як невід'ємними складовими соціальної компетентності сприяє залученню старшокласника до широкого кола спілкування, обміну досвідом, тобто сприяє розширенню можливостей з пізнання, обговорення, примірювання, вибору майбутньої професійної діяльності, співвіднесення своїх інтересів, схильностей, орієнтацій з її вимогами.

По-третє, незважаючи на пріоритетну увагу, яку ми приділили розгляду професій, що ґрунтуються на суб'єкт-суб'єктних відносинах, соціальна компетентність відіграє важливу роль і в інших типах професійного середовища. Адже в кожному з них особистості доводиться вступати в контакти з іншими людьми, знаходити з ними спільні точки дотику. В іншому випадку вона опиниться в повній ізоляції, що, з одного боку, суперечить її соціальній природі, а з іншого — може зумовити виникнення таких негативних якостей, як підвищена тривожність, невпевненість, схильність до фрустрації, занижена самооцінка, спричинити «емоційне вигорання», ригідність, агресивність. Зрозуміло, що за такої ситуації важко сподіватися на нормальну професійну діяльність, навіть за умов, що за всіма іншими параметрами вона повною мірою відповідає інтересам, можливостям, здібностям, схильностям людини.

На основі аналізу наукових джерел встановлено, що соціальна компетентність — це система знань людини про соціальну дійсність та саму себе, система соціальних умінь і навичок взаємодії, сценаріїв поведінки у типових соціальних ситуаціях, що дають змогу швидко й ефективно адаптуватися, ухвалювати рішення зі знанням справи, конструктивно взаємодіяти з іншими, проявляти активність і доходити взаєморозуміння. Щодо професійного самовизначення, соціальна компетентність передбачає здатність застосовувати в професійній діяльності та міжособистісному спілкуванні знання щодо соціальної діяльності та самого себе, а також особистісні якості, які дають змогу швидко й адекватно адаптуватися до умов соціального середовища, що змінюється.

Тісний взаємозв'язок, що існує між соціальною компетентністю та професійним самовизначенням, сприяє орієнтуванню старшокласників у процесі оволодіння необхідними соціальними якостями і вміннями на типи професій, що ґрунтуються на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, а також розширює їхні знання щодо інших професій, готує до адекватного оволодіння ними.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням сформованості в учнів старших класів соціальної компетентності та виявленням її впливу на зміст професійного самовизначення.

Література

1. Горноста́й П. Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу / П. Горноста́й // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : наук. — метод. зб. — К. : Контекст, 2000. — С.44-47.
2. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, назначение / [пер. с фр., сост., послесловие и примечания А. Б. Гофмана] / Э. Дюркгейм. — М. : Канон, 1995. — 352 с.
3. Иванов Д. А. Компетентностный подход в образовании. Проблемы, понятия, инструментарий / Д. А. Иванов. — М. : Просвещение, 2003. — 74 с.
4. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. — М. : Академия, 2004. — 304 с.
5. Куницина В. Н. Социальный интеллект и социальная компетентность / В. Н. Куницина. — СПб. : СПбГУ, 1995. — С. 34-36.
6. Образование — скрытое сокровище. — М. : Моск. школа политических исследований, 2002. — 472 с.
7. Резапкина Г. В. Психология и выбор профессии / Г. В. Резапкина. — М. : Генезис, 2005. — 208 с.
8. Стратегія реформування освіти в Україні : рекомендації з освітньої політики. — К. : К. І. С., 2003. — 296 с.
9. Шадриков В. Д. Новая модель специалиста : инновационная подготовка и компетентностный подход / В. Д. Шадриков // Вестник высшего образования сегодня. — 2004. — № 8. — С. 26-31.

10. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD, 2002.

Раскрыта сущность социальной компетентности, рассмотрено ее значение для эффективного профессионального самоопределения учащихся старших классов. Доказано существование взаимосвязи между социальной компетентностью и профессиональным самоопределением на примере профессий типа «человек — человек», которые требуют тесного взаимодействия между людьми, умения устанавливать и поддерживать контакты, понимать другого, владения хорошо развитыми коммуникативными способностями, эмоциональной стойкостью, умением быстро переключения внимания, эмпатией, наблюдательностью.

Ключевые слова: социальная компетентность, профессиональное самоопределение, старшеклассники, тип личности, тип профессиональной среды.

T. V. Kravchenko

Social Competence of Senior Pupils in Their Professional Self-Determination

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskooho Str., Kyiv, Ukraine)

The essence of social competence of a person is exposed as the systems of knowledge about social reality and itself, systems of social abilities and skills of co-operation, scenarios of conduct in typical social situations which enable quick and effective adaptation to the environment, making reasonable decisions, structural co-operation with others, activity and mutual understanding. The importance of social competence for effective professional self-determination for the pupils of higher forms is considered that envisages achieving a functional equilibrium between individual properties and features of professional activity, the choice of way of life, a sphere of work activity and concrete profession. The age features of senior pupils that are sensitive for their social formation and the subjectivity of professional self-determination are described.

The close interconnection between social competence and professional self-determination on the example of professions of «person — person» type is proved that requires close co-operation between people, the ability to set and support contacts, understand others, well developed communicative capabilities, emotional firmness, the ability of rapid switching of attention, empathy, observation.

Keywords: social competence; professional self-determination; senior pupils; type of personality; type of professional environment.

References

1. Hornostai, P. (2000). Zhyttieva kompetentnist v umovakh obmezhenosti zhyttievoho svitu [Life Competence in the Conditions of Life World Limit]. In *Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo* (pp. 44-47). Kyiv: Kontext.
2. Diurkgeim, E. (1995). *Sotciologia, ee predmet, metod, naznachenie* [Sociology: Its Subject, Method, Purpose]. Moscow: Kanon.
3. Ivanov, D. A. (2003). *Kompetentnostnyi podkhod v obrazovanii. Problemy, ponyatiia, instrumenty* [Competence Approach in Education. Challenges, Notions, Tools]. Moscow: Prosveshchenie.
4. Klimov, E. A. (2004). *Psikhologiia professionalnogo samoopredeleniia* [Psychology of Professional Self-Determination]. Moscow: Akademiia.

5. Kunitsyna, V.N. (1995). *Sotsialnyi intellekt i sotsialnaia kompetentnost* [Social Intellect and Social Competence]. St. Petersburg: SPbGU.
6. *Obrazovanie – skrytoe sokrovishche* [Education is a Hidden Treasure]. (2002). Moscow: Moskovskaia shkola politicheskikh issledovani.
7. Rezapkina, G.V. (2005). *Psikhologiiia i vybor professii* [Psychology and a Choice of Profession]. Moscow: Genезis.
8. *Stratehiia reformuvannia osvity v Ukraini: Rekomendatsii z osvitoi polityky* []. (2003). Kyiv: «K. I.S.».
9. Shadrikov, V.D. (2004). Novaia model spetsialista: innovatsionnaia podgotovka i kompetentnostnyi podkhod [A New Model of Specialist: Innovative Preparation and Competence Approach]. *Vestnik vysshego obrazovania segodnia*, 8, 26-31.
10. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarch in Frame of Reference for an Assessment and Research Program. (2002). OECD.